

Elżbieta Aleksiejuk

Narodziny koncepcji pedagogicznej Wasilija Zieńkowskiego

Studia z Teorii Wychowania 6/1 (10), 73-95

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Elżbieta Aleksiejuk

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie

Narodziny koncepcji pedagogicznej Wasilija Zieńkowskiego

Wasilij Wasiljewicz Zieńkowski (1881–1962) jest zaliczany do grona czołowych pedagogów rosyjskich dwudziestego wieku. W środowisku prawosławnym jest on uznawany za jednego z twórców tzw. prawosławnej pedagogiki, której koncepcję oparł na założeniach wschodniochrześcijańskiej antropologii i integralnie związanej z nią aksjologii. Dorobek Zieńkowskiego odzwierciedla skomplikowaną i niełatwą drogę jego życiowych doświadczeń. Chodzi tutaj nie tylko o jego formację intelektualną i duchową, wypełnioną poszukiwaniami filozoficznymi, pedagogicznymi i religijnymi. Zieńkowski był świadkiem tragedii rosyjskiego narodu, przeszedł piekło rewolucji bolszewickiej 1917 roku oraz upadek młodego państwa ukraińskiego, w rządzie którego zasiadał. Został zmuszony do opuszczenia swojej ojczystej ziemi, do której już nigdy nie powrócił. Bezspornie filozoficzno-pedagogiczna spuścizna twórcza Zieńkowskiego nosi znamiona jego trudnych doświadczeń. Dlatego, aby zrozumieć jego poglądy i rozwijane przez niego idee, a także – w dalszej kolejności – znacznie jego prac dla współczesnej myśli pedagogicznej, warto jest poznać szczegóły jego biografii jako człowieka i naukowca.

Głównym źródłem wiedzy na temat biografii Wasilija W. Zieńkowskiego są jego zapiski i pamiętniki: *Zarys mojej wewnętrznej biografii* (Очерк внутренней моей биографии), *Z mojego życia* (Из моей жизни), *Moim przyjaciołom* (Моим друзьям). Na szczególną uwagę zasługują także jego wspomnienia: *Moje uczestnictwo w Rosyjskim chrześcijańskim ruchu studenckim* (Мое участие в Русском студенческом христианском движении) oraz *Moje spotkania z wybitnymi ludźmi* (Мои встречи с выдающимися

людьми)¹. Pedagogiczna koncepcja W. Zieńkowskiego znalazła swój wyraz w licznych pozycjach książkowych i artykułach jego autorstwa. Z punktu widzenia badań pedagogicznych za najważniejsze należy uznać następujące: *Psychologia dzieciństwa*², *Na progu dojrzałości*³, *Problemy wychowania w świetle antropologii chrześcijańskiej*⁴, *Pedagogika rosyjska w XX wieku*⁵, *Pedagogika*⁶.

Wasilij. W. Zieńkowski pochodził z zubożałej rodziny szlacheckiej. Urodził się w dniu 4 lipca 1881 roku w miejscowości Płoskirów (obecnie Chmielnicki) w Ukrainie. Jego rodzice byli nauczycielami i przywiązywali ogromne znaczenie do formacji intelektualnej syna. Sam Zieńkowski podaje, że gdy miał lat czternaście, oprócz literatury rosyjskiej czytał już dzieła Szekspira, Schillera i Dickensa⁷. Rodzina Zieńkowskiego była głęboko wierząca. Jego dziadek był prawosławnym księdzem, a ojciec długie lata pełnił funkcję cerkiewnego starosty. Od najmłodszych lat Zieńkowski wzrastał więc w atmosferze pobożności i poszanowania dla wiary i tradycji prawosławnej. Odebrał także gruntowną edukację religijną. Nie uchroniło go to jednak od duchowego kryzysu, który jako młody człowiek przeżył w wieku lat siedemnastu, w czasie nauki w gimnazjum w Kijowie. Wspomina on, że zwiastunem wspomnianego przewartościowania w sferze życia religijnego była lektura biografii Wissariona G. Bielińskiego (1811-1848) pióra Michała A. Protopopowa⁸, którą przeczytał już w wieku lat czternastu. „Ze zdziwieniem – pisał Zieńkowski – i bolesnym zakłopotaniem dowiedziałem się, że w ostatnich latach życia Bieliński był niewierzącym człowiekiem. Nie mogłem tego w żaden sposób powiązać z obrazem idealisty i żarliwego apologety człowieczeństwa, jakim jawił się mi Bieliński. Zapytywałem sam siebie, dlaczego tak mądry i utalentowany człowiek nie wierzy w Boga, i nie mogłem wyjaśnić tej niejasności”⁹.

Bezpośrednim katalizatorem duchowego kryzysu u Zieńkowskiego była jednak lektura dzieł Dimitrija I. Pisariewa, pod wpływem których – jak sam stwierdził – jego dotychczasowe przekonania legły w gruzach. „Pisariew

¹ Zob. В. В. Зеньковский, *Из моей жизни: Воспоминания*, Москва 2014.

² Zob. W. Zienkowski, *Psychologia dzieciństwa*, Lwów 1929.

³ Zob. В. В. Зеньковский, *На пороге зрелости*, Париж 1955.

⁴ Zob. В. В. Зеньковский, *Проблемы воспитания в свете христианской антропологии*, Париж 1934.

⁵ Zob. В. В. Зеньковский, *Русская педагогика в XX веке*, Париж 1960.

⁶ Zob. В. В. Зеньковский, *Педагогика*, Клин 2002.

⁷ Zob. В. В. Зеньковский, *Из моей жизни*, dz. cyt., s. 11.

⁸ Zob. М. А. Протопопов, *Виссарион Белинский: Его жизнь и литературная деятельность*, Санкт Петербург 1894.

⁹ Tamże.

– pisał Zieńkowski – wciągał mnie w nowy świat, gdzie najwyższym autorytetem i główną siłą jest nauka, zaś dowód stanowiła pozytywistyczna maksyma Pisariewa: «Słowa i pozory zginą, a fakty pozostaną». (...) Moje religijne pojmowanie świata jakby powoli gasło, bez walki oddało wszystkie swoje pozycje. Niepodzielnie podporządkowałem się «prawdzie» myśli naukowej, chociaż było to dla mnie bolesne, a nawet sprawiło mi męczarnie. (...) Religia nie była odrzucana bezpośrednio w tym, co odkrywało się przede mną w poglądzie na świat Pisariewa, lecz po prostu została uznana za martwą, niepotrzebną «iluzję». Pamiętam jak dziś, że byłem rozgoryczony i cierpiałem duchowo, lecz cóż było począc, gdy nagle odkryłem, że prawda nie jest po stronie religii?»¹⁰. Wspominając ten okres w życiu Zieńkowski pisał, iż wiarę w Boga zamienił wówczas na „wiarę w nauki przyrodnicze”¹¹.

Zmiana światopoglądowa zainicjowana lekturą dzieł Pisariewa znacząco wpłynęła na wybór przez Zieńkowskiego kierunku jego przyszłych studiów. Po ukończeniu gimnazjum, w 1900 roku, Zieńkowski został przyjęty na Wydział Przyrodniczo-Matematyczny Uniwersytetu im. Świętego Włodzimierza w Kijowie. W okresie letnich wakacji, przed udaniem się do Kijowa, przypadkowo (jak sam stwierdza), wpadły mu w ręce książki Nikołaja Gogola. „Przeczytałem wszystkie jego dzieła i w jego wspaniałej *Korespondencji z przyjaciółmi, Spowiedzi*, teoretycznych rozważaniach, a później w trakcie studiowania tego, co on napisał, po raz pierwszy ukazał się przede mną świat rosyjskich poszukiwań religijnych”¹². Można zaryzykować tezę, że twórczość Gogola, zwiastowało kolejne światopoglądowe przewartościowanie w poglądach Zieńkowskiego. Podobnie jak w przypadku kryzysu religijnego, który dojrzewał w ciągu trzech lat i został zapoczątkowany przeczytaniem biografii Bielińskiego, a następnie ewoluował w kierunku ateizmu w wydaniu Pisariewa, lektura dzieł Gogola zapoczątkowała trwający trzy lata okres powrotu Zieńkowskiego do religii i religijności. Bez wątplenia ta zmiana światopoglądowa zbiegła się z rozczarowaniem radykalnym naturalizmem Pisariewa. Momentem przełomowym w tym względzie było spotkanie i rozmowa na temat zmartwychwstania Jezusa Chrystusa z Władimirem N. Łaszniukowym w Wielkanoc 1903 roku¹³. Zieńkowski pisał: „Słuchając go (tj. Łanieszkowa – przyp. mój) byłem zmuszony przyznać uczciwie, że mój lekceważący i obojętny stosunek do chrześcijaństwa był nie do pogodzenia z rzetelnością naukową. Uznałem, że jeśli chcę pozostać przy swojej negacji,

¹⁰ В. В. Зеньковский, *Из моей жизни*, dz. cyt., s. 12.

¹¹ Tamże, s. 13.

¹² Tamże, s. 14.

¹³ Więcej na temat tej postaci zob. tamże, s. 275-276. Zob. także Н. Г. Филиппенко, *Киевское Религиозно-философское общество (1908–1919. Очерк истории*, Киев 2009.

powinieniem dokładnie przestudiować całą literaturę na temat Chrystusa. Religia nie może być po prostu tolerowana i jest zbyt głęboko związana z najważniejszymi pokładami ducha abym mógł traktować ją tak jak dotychczas. Bez wahania oddałem się studiowaniu chrześcijaństwa, co pochłonęło mi prawie dwa lata nieustannej i nieprzerwanej pracy¹⁴. Ponowne zainteresowanie chrześcijaństwem całkowicie zmienia dotychczasowy światopogląd Zieńkowskiego. „Odkrył się przede mną nowy świat. Nie tylko umysłem przyjąłem całą prawdę i moc chrześcijaństwa, nie tylko za pośrednictwem lektury Świętych Ojców zostałem przeniknięty tajemnicą cerkiewnego rozumienia, lecz bez żadnych wątpliwości przyjąłem, że sfera religijna zajmuje miejsce centralne, jest ona centrum światopoglądu i duszy¹⁵. Wówczas po raz pierwszy zetknął się ze znakomitym teologiem i filozofem Sergiuszem Bułgakowem (1871-1944)¹⁶, religijno-filozoficznymi Włodzimierza Sołowjowa (1853-1900) i ideami głoszonymi przez słowianofilów¹⁷. W tym samym czasie Zieńkowski zaczyna interesować się psychologią i jej relacjami z filozofią. Jego uwagę przyciągają poglądy Lwa M. Łopatina (1855-1920) i rozczytuje się w artykułach publikowanych w redagowanym przez niego periodyku *Zagadnienia Filozofii i Psychologii*¹⁸. Od 1906 roku na łamach czasopisma zaczynają pojawiać się także artykuły Zieńkowskiego¹⁹.

Poglądy Sołowjowa i rozczarowanie ideami materialistów, a także wewnętrzne przekonanie o konieczności stworzenia prawosławnej filozofii religijnej, która pozwoliłaby w nowy sposób ujawnić i wyzwolić siłę chrześcijańskiego wyznania wiary, zainspirowały Zieńkowskiego do zajęcia się zagadnieniami teologicznymi. Wspomina on, że szczególnie znaczącą rolę

¹⁴ B. В. Зеньковский, *Из моей жизни*, dz. cyt., s. 14.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Zob. B. В. Зеньковский, *Мои встречи с выдающимся людьми, в: tenże, Из моей жизни: Воспоминания*, dz. cyt., s. 251-254.

¹⁷ Słowianofilstwo – kierunek ideologiczno-polityczny w Rosji, występujący w myśli społecznej i literaturze głównie w latach 1840-1870, głoszący, że najistotniejsze wartości narodowe wynikają z tradycji dawnej chrześcijańskiej Rusi oraz całej Słowiańszczyzny. Według Riasanowsky'ego i Steinberga „słowianofile byli grupą romantycznych intelektualistów, którzy sformułowali wszechstronny i niezwykły system ideologiczny, którego podstawę stanowiło ich przekonanie o wyższości i doniosłej misji dziejowej prawosławia i Rosji” (N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, s. 374-375).

¹⁸ Lew Michajłowicz Łopatin – rosyjski filozof idealista oraz psycholog, profesor Uniwersytetu w Moskwie. Był wieloletnim przewodniczącym Moskiewskiego Towarzystwa Psychologicznego i redaktorem naczelnym periodyku „Zagadnienia Filozofii i Psychologii” (ros. *Вопросы Философии и Психологии*) (zob. Лев Михайлович Лопатин, http://www.hrono.info/biograf/bio_l/lopatin_lev.php z dn. 23. 02. 2015.)

¹⁹ Zob. B. В. Зеньковский, *Новый труд по вопросу об ассоциации идей (А. Нечаев. Ассоциация сходства)*, w: „Вопросы Философии и Психологии” 1906 nr 17 (82), s. 92-126.

miała tutaj lektura z zakresu chrześcijańskiej apologetyki autorstwa profesora teologii Kijowskiego Uniwersytetu księdza Pawła Swietłowa (1861-1945)²⁰. Zieńkowski coraz bardziej docenia znaczenie religii i świadectwa wiary w życiu człowieka. W swojej autobiografii tak wspomina on ten okres: „Rozpocząłem studiowanie filozofii, ideologia ateizmu znikła nie pozostawiając śladu w mojej refleksji. Wiary jeszcze nie było, lecz otworzyła się możliwość jej doświadczania”²¹. W sferze jego zainteresowań oprócz Gogoła pojawia się także twórczość Fiodora Dostojewskiego (1821-1881).

W 1904 roku Zieńkowski rozpoczyna studia na wydziale filologicznym. Pod koniec pierwszego roku studiów uczęszcza na wykłady profesora Gieorgija Czełpanowa (1862-1936)²², którego był wielbicielem już od czasów gimnazjum²³. Na prowadzonym przez niego seminarium pogłębia swoje zainteresowanie psychologią²⁴. Uświadamia sobie, że przejawiał je już w gimnazjum, kiedy w jego ręce wpadła książka *Psychologia w zarysie na podstawie doświadczenia* autorstwa duńskiego filozofa i psychologa Haralda Höffdinga (1843-1931)²⁵. Pod merytoryczną opieką Czełpanowa rozpoczyna swoją pracę naukową z zakresu psychologii eksperymentalnej i psychosomatyki. Zieńkowski przyznaje, że znajomość z Czełpanowem była przełomowym momentem w jego życiu, gdyż po jego wyjeździe do Moskwy przejmuje za niego prowadzenie seminarium, co otworzyło mu drogę do pracy na uniwersytecie i dalszego prowadzenia badań²⁶. Po ukończeniu studiów Zieńkowski przyjmuje więc propozycję pozostania na uniwersytecie i otrzymuje stypendium na kontynuację swoich badań. Wówczas zaczyna interesować się psychologią dziecka. W latach 1913-1914 odbywa także szereg podróży naukowych, m. in. do Niemiec i Włoch, gdzie poznaje naukowy dorobek i osiągnięcia psychologów eksperymentalnych. W 1915 roku Zieńkowski broni rozprawę doktorską zatytułowaną

²⁰ Zob. В. В. Зеньковский, *Мои встречи...*, dz. cyt., s. 279-280. Zob. Także П. Я. Светлов, *Курс апологетического богословия*, Киев 1900.

²¹ В. В. Зеньковский, *Из воспоминаний*, w: „Вестник Русского Христианского Движения” 1983 nr 139, s. 112.

²² Gieorgij Iwanowicz Czełpanow – rosyjski filozof, psycholog i logik. Od 1892 roku profesor filozofii na Uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie, gdzie w latach 1897-1902 prowadził seminaria z psychologii, na które uczęszczał Zieńkowski. Czełpanow publikował m.in. w takich periodykach jak: „Ruska Myśl” (*Русская Мысль*) „Zagadnienia Filozofii i Psychologii” oraz „Świat Boży” (*Мир Божий*). Właśnie w artykułach w ostatnim z wymienionych czasopism rozczytywał się młody Zieńkowski (zob. В. В. Зеньковский, *Мои встречи...*, dz. cyt., s. 283).

²³ В. В. Зеньковский, *Мои встречи...*, dz. cyt., s. 283.

²⁴ В. В. Зеньковский, *Из моей жизни*, dz. cyt., s. 19.

²⁵ Zob. H. Höffding, *Psychologja w zarysie na podstawie doświadczenia*, Warszawa 1911.

²⁶ В. В. Зеньковский, *Мои встречи...*, dz. cyt., s. 284.

Zagadnienie przyczynowości psychicznej, w której dowodzi organicznego związku psychologii i filozofii²⁷. Analizując w niej wybrane metafizyczne koncepcje antropologiczne bada ich wpływ na koncepcje psychologiczne odkrywając ich znaczenie dla tych ostatnich. Bada również wpływ nowej wiedzy empirycznej o człowieku na powstanie i rozwój nowych ujęć filozoficznych i psychologicznych. W jego pracy można odnaleźć także krytykę psychologii ewolucjonistycznej upatrującej prawidłowości życia psychicznego człowieka w uwarunkowaniach fizjologicznych i stadnych. Opozycja Zieńkowskiego w stosunku do tej idei znajduje wyraz w wysunięciu na pierwszy plan tzw. „organicznego” rozumienia życia duchowego. Jego zdaniem postrzeganie nie wynika z odczuć, a życie psychiczne jest szczególnym przejawem istnienia, a nie wynikiem procesów fizjologicznych w organizmie człowieka. Jako jeden z pierwszych przeciwstawia się zatem materialistyczno-fizjologicznej interpretacji emocji.

Okres przed wybuchem I wojny światowej w życiu Zieńkowskiego to nie tylko czas wytężonej pracy naukowo-badawczej. Jest to także czas jego aktywności jako działacza społecznego i pedagoga. W 1908 roku Zieńkowski stanął na czele grupy entuzjastów, która zafascynowana koncepcją wychowania stworzoną przez Friedricha Fröbela (1782-1852)²⁸ założyła Kijowskie Towarzystwo Fröblowskie (ros. Киевское Фребелевское Общество), przy którym wkrótce powstaje Instytut Wychowania Przedszkolnego²⁹. W 1910 roku Zieńkowski zostaje przewodniczącym wspomnianego Towarzystwa, a w 1915 zostaje wybrany dyrektorem instytutu, gdzie prowadzi wykłady z psychologii ogólnej, psychologii pedagogicznej, psychologii dzieciństwa, psychologii eksperymentalnej, psychologii społecznej, logiki, wstępu do filozofii, etyki, historii religii. Oprócz tego prowadzi liczne wykłady w ramach Wyższych Kursów dla Kobiet (ros. Высшие Женские Курсы)³⁰.

²⁷ Zob. В. В. Зеньковский, *Проблема психической причинности*, Москва 2011.

²⁸ Zob. Friedrich Fröbel, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, Warszawa 2012, s. 1189-1191.

²⁹ Zob. И. В. Чувашев, *Очерки по истории дошкольного воспитания в России (До Великой Октябрьской социалистической революции)*, Москва 1955, s. 87-93, 129-155, 161-239; Фребелевские курсы по дошкольному воспитанию детей, <http://www.famhist.ru/famhist/roj/0000b098.htm> z dn. 4. 03. 2015.

³⁰ Wyższe Kursy dla Kobiet były w Rosji (do 1917 roku) zorganizowanym systemem kształcenia przeznaczonym wyłącznie dla kobiet (zob. Женское образование, w: В. В. Давыдов (гл. ред.), *Российская педагогическая энциклопедия*, t. 1, Москва 1999, s. 307-309; А. В. Белова, Женское институтское образование в России, w: „Педагогика” 2002 nr 9, s. 76-83; Д. И. Латышина, Женское образование. История педагогики: Учебное пособие для студентов вузов, Москва 2003, s. 363-398).

W 1916 roku Zieńkowski został zatrudniony na etacie profesora nadzwyczajnego w Katedrze Psychologii Kijowskiego Uniwersytetu. Angażuje się także w działalność wielu towarzystw religijno-filozoficznych w Kijowie. Nadal pozostaje pod ogromnym wpływem idei Włodzimierza Sołowiowa i Lwa Łopatina, którego uważał za „najwybitniejszego rosyjskiego psychologa”³¹. W tym okresie filozoficznych poszukiwań najbardziej fascynują i inspirują Zieńkowskiego idee Sołowiowa, zwłaszcza tzw. idea o bogoczwłoczeństwie oraz zaproponowana przez niego koncepcja syntezy wschodnio i zachodniochrześcijańskiej myśli filozoficzno-teologicznej. Zieńkowski, podobnie jak Sołowiow, dostrzegł konieczność syntezy religii, nauki, filozofii i sztuki oraz był głęboko przekonany, że dla istnienia świata oraz człowieka fundamentalne znaczenie mają wzajemne relacje, gdyż wszystko jest ze sobą wzajemnie powiązane. Na kanwie refleksji o wszechjedności³² Zieńkowski rozpatruje problem twórczości, kultury i edukacji postulując ich ukościelnienie³³ (ros. воцерковление). Swoje myśli na ten temat rozwija w następujących pracach: *Problem twórczości*³⁴, *Prawosławie*

³¹ B. В. Зеньковский, Мои встречи..., dz. cyt., s. 285.

³² Idea wszechjedności jest związana z ideą Sofii (Mądrości Bożej). Była rozwijana przede wszystkim przez W. Sołowjowa i S. Bułgakowa. Sofia jest Boską ideą, która zajmuje miejsce między Bogiem i światem, Stwórcą i stworzeniem, nie będąc ani Stwórcą ani też stworzeniem. Sofia jest początkiem wszystkiego, jest duszą świata, przedmiotem miłości Boga i tą, która sama miłuje Absolut. Tylko wtedy Sofia jest sobą i jest wszechjednością. Sofia przebywa więc między Absolutem i bytem stworzonym, posiadając wszystko w sposób absolutny. Świat zarazem jest Sofią, ale też różni się od niej, gdyż Sofia jest światem idei, idealną zasadą świata, w której zawarte są idee wszystkich bytów (zob. W. Sołowjow, *Wykład 10*, w: tenże, *Wykłady o Bogoczwłoczeństwie*, http://www.liturgia.cerkiew.pl/texty.php?id=118&id_n=107 z dn. 11. 01. 2015; A. Ostrowski, *Sołowjow. Teoretyczne podstawy filozofii wszechjedności*, Lublin 2007; J. Klejzik, *Sergiusza Bułgakowa filozofia wszechjedności*, Zielona Góra 2011).

³³ Termin „ukościelnienie” (ros. воцерковление) w myśli prawosławnej ma wiele znaczeń. Funkcjonuje on jako pojęcie określające wprowadzenie dziecka w życie Kościoła prawosławnego np. przyniesienie dziecka do cerkwi po czterdziestu dniach od narodzin, a także włączenie go w życie Kościoła poprzez sakrament inicjacji chrześcijańskiej (chrzest, bierzmowanie i Eucharystię). „Ukościelnienie” oznacza także wychowanie religijne i wykorzystanie w praktyce zdobytych wiadomości w życiu codziennym i życiu Kościoła. Oznacza to zastosowanie fundamentalnych zasad i przykazań chrześcijańskich w każdym aspekcie życia człowieka. W tym właśnie znaczeniu Zieńkowski używa tego pojęcia najczęściej. Towarzyszy temu pogląd, że jest związane z poglądem, że cały świat jest Kościołem i życie w nim jest poruszanie się w sferze *sacrum*.

³⁴ Zob. B. В. Зеньковский, Проблема творчества (По поводу книги Н. А. Бердяева «Смысл творчества. Опыт оправдания человека»), w: „Христианская Мысль” 1916 nr 9, s. 124-148.

*i kultura*³⁵, *Православие и культура руска*³⁶, *Задания и способы воспитания социального*³⁷, *Идея религиозной науки*³⁸.

W okresie zainteresowań filozoficznych u Zieńkowskiego krystalizują się także zręby jego oryginalnej koncepcji pedagogicznej. Od samego początku formułowane przez niego idee pedagogiczne pozostają w ścisłym związku z psychologią osobowości i chrześcijańską antropologią w wydaniu Kościoła wschodniego. W swoich poglądach antropologicznych Zieńkowski wyraźnie opowiada się za integralną koncepcją człowieka jako osoby, jego jedności psychiczno-fizyczno-duchowej, intelektualnej i emocjonalnej. Jego zdaniem celem wychowania i edukacji jest przede wszystkim formacja duchowego komponentu człowieka, ponieważ na tym polu dochodzi w nim do spotkania tego, co materialne, racjonalne i transcendentne. Dlatego pedagogika nie może obejść się bez psychologii, a uprawianie psychologii z pominięciem antropologii jest nie do pomyślenia. Zieńkowski był głęboko przekonany, że możliwie pełną odpowiedź na pytanie kim jest człowiek można uzyskać tylko w ramach chrześcijańskiej antropologii. Swoje poglądy w tym względzie wyłożył w artykule *Принцип индивидуальности в психологии и педагогике*³⁹. Powyższa publikacja pochodzi z okresu kijowskiego jego życia i została napisana w 1911 roku. Można postawić tezę, że z perspektywy jego poglądów pedagogicznych zasługuje na miano fundamentalnej. Punktem wyjścia przeprowadzonych w niej analiz jest pojęcie „indywidualność”. Refleksja na temat indywidualności w psychologii i pedagogice łączy się u Zieńkowskiego z rozważaniami na temat osoby. Usiłując odpowiedzieć na pytania, czy indywidualność jest cechą przynależną każdemu człowiekowi oraz czy jest ona człowiekowi dana lub zadana, zwraca się najpierw do nauk psychologicznych. Zawsze czyni to jednak w ten sposób, że nie traci z oczu tego, co ma na ten temat do powiedzenia antropologia chrześcijańska.

Swoje rozważania rozpoczyna więc Zieńkowski od powołania się na poglądy Wilhelma Diltheya (1833-1911), który twierdził, iż indywidualność możemy poznać jedynie w świetle ludzkich uniwersaliów. Chociaż

³⁵ Zob. В. В. Зеньковский (ред.), *Православие и культура*, Берлин 1923.

³⁶ Zob. В. В. Зеньковский, *Православие и русская культура*, w: Б. Вышеславцев, Н. Бердяев, Л. Карсавин, В. В. Зеньковский, С. Франк, Н. Лосский, Н. Арсеньев (Сб. ст.), *Проблемы русского религиозного сознания*, Берлин 1924, s. 212-285.

³⁷ Zob. В. В. Зеньковский, *Задачи и пути социального воспитания*, w: „Бюллетень Религиозно-Педагогической Работы с Православной Молодежью”, 1935 nr 1, s. 11-15.

³⁸ Zob. В. В. Зеньковский, *Идея религиозной науки*, w: „Вестник Русского Христианского Движения” 1930 nr 8/9, s. 26-33.

³⁹ Zob. В. В. Зеньковский, *Принцип индивидуальности в психологии и педагогике*, w: „Вопросы Философии и Психологии” 1911 nr 108, s. 369-393; 110 (1911), s. 815-855.

egzystencja człowieka – twierdził Dilthey – jest czymś nie do końca pojmowalnym i nie da się w pełni ogarnąć ani przekroczyć, to jednak jego cechą charakterystyczną jest współistnienie i współdziałanie trzech rodzajów przeżyć, związanych z trzema typami postaw jednostki wobec otaczającej ją rzeczywistości: emocjonalnej, wolicjonalnej i intelektualnej. „Wszystkie te trzy wymienione wyżej wymiary ludzkiej egzystencji – pisze Andrzej Przyłębski – wyznaczają wspólną wszystkim ludziom strukturę psychiczną. Jej układ, a przez to i jej rola w życiu każdej jednostki, może być przy tym nieco inna, co tłumaczy odmienności indywidualnych zainteresowań, talentów i sposobów samorealizacji”⁴⁰. Indywidualność zatem, chociaż jest czymś niepowtarzalnym, to jednak realizuje się w ramach tych trzech typowych postaw. To zaś, co jest poza tym, pozostaje zagadką. Zieńkowski zgadza się z diagnozą Diltheya, lecz dodaje, iż nawet to, co jest uniwersalne i typowe, z psychologicznego punktu widzenia nadal stanowi swego rodzaju abstrakcję i nie jest w stanie wyprzedzić poczucia indywidualności będącego udziałem każdego człowieka w jego doświadczeniu wewnętrznym (duchowym). Według niego termin „doświadczenie” psychologia empiryczna zaczerpnęła z psychologii metafizycznej. Pomięła jednak właściwą mu treść metafizyczną. W ten sposób doświadczenie zaczęto rozumieć wyłącznie empirycznie, czyli jako coś, co można zobaczyć, zbadać lub w czymś porównać⁴¹. Zieńkowski zauważa, że indywidualność wymyka się jednak takiemu badaniu. Dlatego proponuje on powrócić do pojmowania doświadczenia jako fenomenu metafizycznego. Tylko w ten sposób, stwierdza, można zrozumieć czym jest indywidualność. „To, co indywidualne, nieporównywalne, niepowtarzalne możemy przeżywać, możemy pielęgnować i czynić realnym w sobie, jednakże poznawać możemy tylko tam, gdzie ukazuje się nam możliwość porównywania (...), gdzie znajdujemy coś uniwersalnego. Indywidualność jest granicą naszego poznania”⁴². Jest to bardzo ważny moment w refleksji psychologiczno-pedagogicznej Zieńkowskiego. W ten sposób formułuje on jedną ze najważniejszych zasad stosowanej przez siebie metodologii zakładając, że stany psychologiczne mają podłoże metafizyczne. Podkreśla on, że psychologia empiryczna i jej najbardziej rozwinięta forma, którą jest psychologia eksperymentalna, analizując badając złożone stany psychiczne zbytnio zatraciły się

⁴⁰ A. Przyłębski, *Hermeneutyczna antropologia Wilhelma Diltheya*, w: „Analiza i Egzystencja” 2012 nr 19, s. 63.

⁴¹ Doświadczenie w rozumieniu psychologii empirycznej. Doprowadziło to do tego, że uznanie jakichkolwiek danych metafizycznych w analizie stanów psychicznych traktowano jako „pogwałcenie doświadczenia” (zob. A. Stögbauer, *Psychologia Wundta i jej geneza. Studium z dziejów psychologii eksperymentalnej*, Lwów 1914, s. 8, 9).

⁴² В. В. Зеньковский, *Принцип индивидуальности*, dz. cyt., s. 376.

w ich fragmentaryzacji i nie są zainteresowane w ich całościowym oglądzie. W ten sposób, nie uwzględniając perspektywy metafizycznej, ich spektrum badawcze zostaje w znacznym stopniu ograniczone, co ma decydujący wpływ na analizę zagadnienia indywidualności. Psychologia empiryczna pojmuje indywidualność w sposób nominalistyczny⁴³, aktualistyczny⁴⁴ lub substancjalny⁴⁵ i pomija milczeniem fakt, że indywidualność ma swoje metafizyczne jądro, które nie jest tożsame z jej zewnętrznymi przejawami. Wprawdzie mogą one – jak pisze Zieńkowski – częściowo odsłonić metafizyczne źródło indywidualności, lecz nie są w stanie odkryć jej fundamentu, którym jest ludzka dusza⁴⁶. Dlatego indywidualność objawia się jakby „na granicy”, gdy wyłania się z fundamentów duszy. Dopiero wtedy możemy ją dostrzec i zbadać jej poruszenia. To właśnie ma na myśli Zieńkowski kiedy pisze, iż „indywidualność jest granicą naszego poznania”⁴⁷.

Jego zdaniem ważnym przejawem indywidualności jest dążenie ludzkiej osoby do doskonałości. Owo dążenie jest naturalną właściwością ludzkiej duszy, która pragnie harmonii i powrotu do stanu naturalnego⁴⁸. Jednym z obszarów realizacji tego celu jest moralność. Zieńkowski podkreśla, że życie moralne nie zniewala indywidualności, lecz pozwala jej właściwie się urzeczywistnić. Można tutaj zauważyć wpływ idei antropologicznych Włodzimierza Sołowjowa zawartych jego *Wykładach o Bogoczłowieczeństwie*⁴⁹. Jednocześnie Zieńkowski odrzuca jednak metafizykę wszechjedności Sołowjowa i związaną z nią panteizm.

⁴³ Odmowa pojęciu indywidualności realnego istnienia, a więc jego istnienia poza umysłem i ludzką mową (zob. *Nominalizm*, w: J. Hartman (red.), *Słownik filozofii*, Kraków 2009, s. 154).

⁴⁴ Pojęcie i myśl o indywidualności funkcjonuje jedynie w ludzkiej świadomości. Aktualizm to koncepcja psychologiczna, w myśl której zjawiska psychologiczne są tożsame z treściami świadomości, tj. aktualnymi przeżyciami na jawie lub we śnie, a ich poznawanie i tłumaczenie nie wymaga hipotezy podświadomości czy duszy, jak ma to miejsce w psychologicznej teorii W. Wundta (zob. A. Stögbauer, *Psychologia Wundta...*, dz. cyt.).

⁴⁵ W psychologii tradycyjnej substancjalizm to stanowisko ujmujące psychikę ludzką jako swoistą, samoistną substancję natury duchowej.

⁴⁶ Por. B. B. Зеньковский, *Принцип индивидуальности...*, dz. cyt., s. 389.

⁴⁷ Tamże, s. 376.

⁴⁸ Stan naturalny w antropologii prawosławnej do stan nie skażony grzechem.

⁴⁹ Podstawą antropologii Włodzimierza Sołowjowa jest uznanie bogoczłowieczeństwa za właściwą miarę człowieczeństwa. Bogoczłowieczeństwo jest naturalnym celem dążenia człowieka, choć nie jest osiągalne za pomocą środków, którymi dysponuje. Łaska Boża, umożliwiająca realizację tego celu, nie niszczy więc natury ludzkiej, lecz ją urzeczywistnia. Przebóstwienie jest najpełniejszym uczłowieczeniem. Człowiek poddając się łasce, nie ulega więc przemocy, lecz realizuje cel, wpisany w ludzką naturę. Ta myśl pojawia się u Sołowjowa w następującej postaci: „Człowiek tylko dlatego może w sposób wolny i wewnętrzny jednoczyć się z zasadą boską, gdyż sam jest w pewnym sensie boskim, dokładniej – współmiernym Bogu”

Według Zieńkowskiego interpretacja indywidualności z perspektywy psychologii empirycznej jest z pedagogicznego punktu widzenia dalece niewystarczająca. Nie odrzucając całkowicie jej realności postrzega ona bowiem indywidualność materialistycznie i naturalistycznie i umiejscawia ją w pojmowanych ten sposób procesach psychicznych. Takie podejście nie uwzględnia więc czynnika metafizycznego, który zdaniem Zieńkowskiego ma tutaj znaczenie fundamentalne. Z pedagogicznego punktu widzenia ważne jest ponadto objaśnienie relacji między tym, co swoiste i ogólne w ramach indywidualności, a także wyjaśnienie relacji między tym, co określamy mianem cech indywidualnych, a indywidualnością samą w sobie. Dlatego razem ze swoim naukowym mentorem Gieorgijem Czelpanowem zdecydowanie sprzeciwiał się teorii tzw. paralelizmu psychofizycznego⁵⁰ w wydaniu Gustawa Teodora Fechnera (1801-1887), Wilhelma Maksymiliana Wundta (1832-1920)⁵¹ oraz Hermanna von Ebbinghaus (1850-1909)⁵². Krytykował

(W. Sołowjow, *Wykłady o Bogoczości*, Warszawa 2011, s. 40). Ta „współmierność” polega na zdolności do przeobstwienia. „Boskość przynależy zarówno człowiekowi, jak i Bogu, z tą różnicą, że Bogu przynależy ona w wiecznej rzeczywistości, podczas gdy dla człowieka jest ona dopiero czymś do osiągnięcia, do uzyskania, w aktualnym zaś stanie jest jedynie możliwością, jedynie dążeniem” (Tamże, s. 47).

⁵⁰ Podstawowe założenie paralelizmu psychofizycznego można streścić następująco. W całym świecie, a także w człowieku, każdemu procesowi fizycznemu odpowiada równoległy proces psychiczny i na odwrót. Fizyczność i psychiczność są tylko dwiema formami jednej i tej samej rzeczywistości. Nie są zatem różne od siebie, lecz są tą samą rzeczą, widzianą raz z zewnątrz, raz z wewnątrz. Prawa, które rządzą światem fizycznym, muszą zatem rządzić także światem psychicznym. Naukę o prawach, które określają związki między czynnikami fizycznymi i psychicznymi w człowieku, a więc między jego ciałem i duszą, nazwano psychofizyką. Psychofizyka stara się mierzyć i wyrażać matematycznie wielkości psychiczne (zob. F. Klimke, *Teoria paralelizmu psychofizycznego*, Kraków 1906).

⁵¹ „Wszędzie, gdzie zachodzą prawidłowe stosunki między zjawiskami psychicznymi a fizycznymi, oba odzaje zjawisk nie są identyczne, ani też jedno nie mogą się przekształcić w drugie, gdyż same w sobie są one nieporównywalne.; wszelako zjawiska te są w ten sposób do siebie przyporządkowane, że w stanie prawidłowym pewnym psychicznym zjawiskom odpowiadają pewne zjawiska fizyczne lub że – jeśli się wyrazić obrazowo – toczą się równolegle do siebie” (W. Wundt, *Grundzüge der physiologischen Psychologie*, Leipzig 1908, s. 763, cyt. za J. Strelau (red.), *Psychologia; podręcznik akademicki. Podstawy psychologii*, t. 1, Sopot 1999, s. 28). Wilhelm Wundt jest uważany za ojca psychologii eksperymentalnej. Jako pierwszy wskazał na konieczność analizowania procesów życia duchowego metodami eksperymentalnymi.

⁵² Zob. Г. И. Челпанов, *Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе*, Москва 1912, http://www.odinblago.ru/mozg_i_dusha/ z dn. 29. 12. 2014. Na uwagę zasługują także inne prace G. Czelpanowa ukazujące związek psychologii i pedagogiki (zob. Г. И. Челпанов, *Сборник статей (Психология и школа)*, Москва 1912, <http://www.knigafund.ru/books/128443/read> z dn. 29. 12. 2014.

także teorię skojarzeń Aleksandra P. Nieczajewa (1870-1948)⁵³, poglądy behawiorystów oraz herbartowski intelektualizm⁵⁴.

W okresie kijowskim rodzi się u Zienkowskiego zainteresowanie psychologią dzieciństwa, która będzie stanowiła jeden ze znaczących obszarów jego aktywności naukowej. Zaznacza, że ogromny wpływ na wzrost jego zainteresowania psychiką dziecka wywarł Jean Jacques Rousseau (1712-1778)⁵⁵, a zwłaszcza jego – jak stwierdza – „szczerze umiłowanie dla osobowości dziecka i wewnętrznej prawidłowości zachodzących w nim przeistoczeń, (...) pragnienie wnikięcia w świat wewnętrzny dziecka, pragnienie wsłuchania się w tajemnicze tworzenie się jego osobowości, odgadnięcia dróg jego rozwoju, (...) umiłowaniem duszy dziecięcej, istotnym i głębokim zainteresowaniem się nią”⁵⁶. Podkreśla, że dzieło zapoczątkowane przez Rousseau podjęli Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) – twórca pierwszej teorii

⁵³ Aleksander P. Nieczajew jest uznawany za twórcę rosyjskiej pedagogiki eksperymentalnej. W 1898 roku odbył staż naukowy w laboratorium psychologicznym w Lipsku założonym i prowadzonym przez Wilhelma Wundta, a także innych ośrodkach badawczych psychologii eksperymentalnej w Niemczech, Szwajcarii i Francji. Wyjazd naukowy znacząco wpłynął na jego dalszą działalność naukowo-badawczą. Po powrocie do Rosji zaczął stosować metody eksperymentalne w badaniach pedagogicznych. W 1901 roku w Petersburgu założył pierwsze w Rosji laboratorium eksperymentalnej psychologii pedagogicznej, przy którym od roku 1904 prowadzono specjalistyczne szkolenia poświęcone empirycznym badaniom nad rozwojem człowieka i ich wykorzystaniu w praktyce wychowawczej. W 1910 roku, z inicjatywy Nieczajewa, powstało w Petersburgu Towarzystwo Pedagogiki Eksperymentalnej. Nieczajew usiłował oprzeć pedagogikę na danych pozyskanych z badań psychologicznych. Zajmował się badaniami nad wpływem nauczyciela na uczniów w procesie wychowawczym i edukacyjnym, analizą aktywnych metod nauczania i zapamiętywania (zob. A. A. Романов, А. П. Нечаев: У истоков экспериментальной педагогики, Москва 1996; В. В. Анишкова, Вклад А. П. Нечаева в становление и развитие возрастной и педагогической психологии, Астрахань 2002).

⁵⁴ Zob. Intelektualizmu w wychowawczych poglądach Herbart wyrażnie można dostrzec w drugiej księdze jego *Pedagogiki* (zob. J. F. Herbart, *Pedagogika ogólna wywiedziona z celu wychowania*, Warszawa 2007, s. 58-127). Na ten temat zob. także *Johann Friedrich Herbart*, w: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 2, Warszawa 2003, s. 183-184.

⁵⁵ Zob. J. J. Rousseau, *Emil czyli O wychowaniu*, Wrocław 1955.

⁵⁶ W. Zienkowski, *Psychologia dzieciństwa*, dz. cyt., s. 4.

nauczania początkowego⁵⁷ i wspomniany już Friedrich Fröbel⁵⁸, a następnie, dopiero w latach 80-tych XIX wieku, Wilhelm Thierry Preyer (1841-1897)⁵⁹, Karl Groos (1861-1946)⁶⁰ i James Mark Baldwin (1861-1934)⁶¹, Alfred Binet (1857-1911)⁶², do prac których Zienkowski odnosi się z wielkim szacunkiem⁶³. Podkreśla ponadto, że także w Rosji „zainteresowanie zagadnieniami

⁵⁷ Największe znaczenie mają tutaj zwłaszcza dwie prace Pestalozziego: *Wieczory pustelnika* i *Łabędzi śpiew*. W pierwszej z nich, powstałej w 1780 roku, usiłował on sformułować podstawowe zasady wychowania człowieka podkreślając, że jego głównym celem jest rozwój i wyrobienie wewnętrznej siły natury ludzkiej. Twierdził on ponadto, że najkorzystniejsze warunki wychowania, w których powinno rozwijać się prawdziwe człowieczeństwo, jest rodzina. Druga z wymienionych powyżej pozycji Pestalozziego to napisany w roku 1826 *Łabędzi śpiew*, (zob. J. H. Pestalozzi, *Łabędzi śpiew*, Wrocław 1973), w którym zawarł on kwintesencję swoich poglądów pedagogicznych i społecznych. Morf – biograf Pestalozziego ujął jego metodę w dziewięć punktów (zob. J. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, Warszawa 1996, s. 151-152). Z perspektywy rozważań nad metodą Zienkowskiego warto zwrócić uwagę na jego pogląd, że o rozwoju każdego dziecka decydują trzy czynniki: siła moralna (podstawa stosunku do ludzi i świata), siła intelektualna (zapewniająca umiejętność poruszania się w świecie ludzkim i w świecie przyrody, dzięki właściwemu rozwinięciu zdolności poznawczych) i siła fizyczna (podstawa zdolności do pracy). Akcent na wychowanie moralne dzieci w szczególnie sposób kładzie Pestalozzi w książkach pt. *Jak Gertruda uczy swoje dzieci* oraz *Matka i dziecko* (zob. H. Pestalozzi, *Jak Gertruda uczy swoje dzieci*, Warszawa 1909; H. Pestalozzi, *Matka i dziecko*, Warszawa 1938). Więcej na temat systemu pedagogicznego Pestalozziego zob. J. Kot, *Historia wychowania*, dz. cyt., s. 139-153; A. Brühlmeier, *Kształcenie człowieka. 27 kamyczków jednej mozaiki. Impulsy do kształtowania modelu edukacji zgodnie z zasadami sformułowanymi przez Johanna Heinricha Pestalozziego*, Kraków 2011.

⁵⁸ Zob. W. Zienkowski, *Psychologia dzieciństwa*, dz. cyt., s. 4.

⁵⁹ Zienkowski podkreśla znaczenie książki Preyera pt. *Dusza dziecka. Spostrzeżenia nad umysłowym rozwojem człowieka w pierwszych latach życia* (zob. W. Preyer, *Die Seele des Kindes. Beobachtungen über die geistige Entwicklung des Menschen in den ersten Lebensjahr*, Leipzig 1882), które dostarczyło impulsu do dalszych badań w zakresie psychologii rozwojowej (zob. W. Zienkowski, *Psychologia dzieciństwa*, dz. cyt., s. 6). W. T. Preyer jest uznawany za jednego z pionierów psychologii rozwojowej.

⁶⁰ Zienkowski bardzo wysoko cenił prace Groosa z zakresu psychologii dziecka (zob. K. Groos, *Das Seelenleben des Kindes. Ausgewählte Vorlesungen*, Berlin 1908, w: <https://archive.org/details/dasseelenlebens08grooogooog> z dn. 2. 01. 2015) oraz jego oryginalną teorię zabawy (zob. K. Groos, *Die Spiele der Menschen*, Jena 1899, w: <https://archive.org/details/diespieledermens00groouoft> z dn. 2. 01. 2015). Podkreślał, że „w nich po raz pierwszy z zupełną jasnością i określonością zarysowała się swoistość dzieciństwa, po raz pierwszy zaznaczyła się nauka o dzieciństwie, jako o zamkniętej i samostnej fazie rozwoju człowieka” (W. Zienkowski, *Psychologia dzieciństwa*, dz. cyt., s. 8, 13-14).

⁶¹ Zienkowski podkreśla zasługi Baldwina w kwestii „wyjaśnienia socjalno-psychicznych warunków rozwoju duszy dziecka” (zob. W. Zienkowski, *Psychologia dzieciństwa*, dz. cyt., s. 8).

⁶² Alfred Binet był przedstawicielem psychologii eksperymentalnej i założycielem Towarzystwa Badań Psychologicznych nad Dzieckiem (1898), o czym wspomina Zienkowski (zob. W. Zienkowski, *Psychologia dzieciństwa*, dz. cyt., s. 9).

⁶³ Zob. W. Zienkowski, *Psychologia dzieciństwa*, dz. cyt., s. 6-10.

dzieciństwa było zawsze duże”, o czym świadczy fakt, że na język rosyjski tłumaczono „wszystkie wartościowe książki z zakresu psychologii dziecięstwa”⁶⁴. Dzięki temu psychologią i pedagogiką okresu dzieciństwa znalazły w Rosji dobry grunt do swego rozwoju. Zienkowski wspomina tutaj o pracy Kornułowa pt. *Psychologia dziecka*, działalności profesora Iwana Sikorskiego (1842-1919)⁶⁵ oraz działalności instytucji naukowych w Piotrogradzie i Kijowie, m. in. założonego przy jego zaangażowaniu Kijowskiego Towarzystwa Fröbelowskiego oraz prowadzonej tam działalności wydawniczej⁶⁶. Na szczególną uwagę zasługują tutaj prowadzone pod jego kierunkiem badania na temat wpływu wojny na psychikę dzieci, których celem było poszukiwanie psychologiczno- pedagogicznych metod pracy z dziećmi, które doświadczyły przeżyć traumatycznych wskutek działań wojennych⁶⁷.

Przy okazji rozważań na temat psychologii okresu dziecięcego, prowadzonym w pierwszym rozdziale *Psychologii dziecięstwa*, Zienkowski dużo miejsca poświęca psychologii pedagogicznej, jej zadaniom i metodologii. Za taką właśnie uważa psychologię dzieciństwa. Stwierdza on: „Zadaniem psychologii dziecięstwa jest poznanie duchowego życia dziecka, wyjaśnienie psychicznych właściwości dziecięstwa. W zespole nauk o dziecku psychologia dziecięstwa winna zajmować niewątpliwie miejsce centralne. (...) Klucz do dziecięstwa, do teoretycznych i praktycznych jego zagadnień, mieści się w psychicznej odrębności dziecięstwa. Im bardziej posuwamy się w pojmowaniu duchowego życia dziecka, tym jaśniej występują przed nami jego odrębne właściwości, tym dobitniej zaznacza się też centralne położenie psychologii dziecięstwa w zespole nauk o dziecku”⁶⁸. Wskazując, że „zadanie psychologii dziecięstwa polega na badaniu psychicznej swoistości dziecięstwa” Zienkowski postrzega ją jako fundament pedagogiki dziecięcej i dostrzega jej związek z tzw. psychologią dyferencjalną⁶⁹ mającą na celu „wyjaśnianie

⁶⁴ Tamże, s. 12.

⁶⁵ Iwan Aleksiejewicz Sikorski – rosyjski lekarz psychologii i psychiatra, profesor Uniwersytetu Kijowskiego św. Włodzimierza. Był założycielem Leczniczo-Psychologicznego Instytutu dla Dzieci Opóźnionych Umysłowo oraz Instytutu Psychopatologii Dziecięcej w Kijowie. W 1896 roku założył kwartalnik „Zagadnienia Nerwowo-Psychicznej Medycyny i Psychologii” (zob. Сикорский, Иван Алексеевич, http://www.hrono.ru/biograf/bio_s/sikorski_ia.html z dn. 7. 02. 2015; Н. Мехтиханова, История отечественной психологии конца XIX – начала XX веков: учебное пособие, Москва 2010; В. В. Зеньковский, Мои встречи..., dz. cyt., s. 280-281).

⁶⁶ Zob. tamże, s. 13.

⁶⁷ Zob. В. В. Зеньковский, Дети и война. О влиянии войны на детскую психику, Санкт Петербург 1915.

⁶⁸ W. Zienkowski, *Psychologia dziecięstwa*, dz. cyt., s. 3.

⁶⁹ Psychologia dyferencjalna (psychologia różnicowa, psychologia różnic indywidualnych) to dział psychologii, którego zadaniem, w przeciwieństwie do psychologii ogólnej, jest

typowych odmian, obserwowanych w konkretnych przejawach życia duchowego”. Postuluje zatem połączenie psychologii pedagogicznej z psychologią socjalną. „Ja w swoich wykładach z zakresu psychologię pedagogiczną – pisze Zieńkowski – i w studiach poświęconych jej zagadnieniom łączę psychologię pedagogiczną z psychologią socjalną dostrzegając zadanie psychologii pedagogicznej w badaniu psychologicznej strony procesów wychowawczych jako osobnej formy socjalnego oddziaływania”⁷⁰. W tym celu – jak sam stwierdza – do systemu psychologii pedagogicznej wprowadza on po raz pierwszy „analizę środowiska wychowawczego jako socjalno-psychicznego warunku procesu wychowawczego”⁷¹.

Przy okazji rozważań nad metodologią pedagogicznej psychologii dzieciństwa, a szczególnie znaczeniem introspekcji jako metody badawczej, Zieńkowski podkreśla rolę intuicji, którą określa mianem zdolności „wzucia się (niem. *Einfühlung*) w życie duchowe człowieka”, zaś w odniesieniu do dziecka „intuicyjnego „wżycia” się w jego świat duchowy”⁷². W jego ocenie intuicja jest niezbędna zarówno w psychologii, jak i w pedagogice, a w szczególności w rozwiązywaniu wielu problemów pedagogicznych, analizie relacji między wolnością a przymusem w procesie wychowania, badaniu dróg implementacji uniwersaliów w procesie wychowania, rozwijaniu indywidualnego podjęcia do człowieka w procesie wychowania. Pisze on: „Pozostałości samoobserwacji, które w postaci wspomnień zachowują się w duszy z okresu naszego dzieciństwa nie mogą nam służyć w charakterze materiału podstawowego w budowie psychologii dzieciństwa. Tym istotniejsze jest znaczenie wspomnień dzieciństwa pod innym względem: wywierają one wpływ nader głęboki na nasze pojmowanie dzieciństwa, rozwijając w nas bezpośrednio intuicyjne wżycie w duchowy świat dziecka. Nie dając nam ścisłego materiału, (...) zachowują w nas zdolność kongenialnego oddźwięku na to, co przeżywają obserwowane przez nas dzieci. Dzięki właśnie wspomnieniom i rozwijanemu przez nie intuicyjnemu pojmowaniu duszy dziecka uzyskuje zewnętrzna obserwacja swą naukową wartość w psychologii dzieciństwa”⁷³.

Kijowski okres naukowej twórczości Zieńkowskiego wyraźnie stoi więc pod znakiem konstytuowania się podstaw integralnej koncepcji osoby

badanie różnic w zakresie cech psychicznych między grupami ludzkimi, np. różnic rasowych, płci, wieku, zawodu. Podstawą tego typu badań jest psychometria. Określenie psychologia dyferencjalna zostało wprowadzone przez Wiliama Sterna (1871-1938) – pioniera w zakresie tego działu psychologii, o którym także Zieńkowski wielokrotnie wspomina.

⁷⁰ Zob. W. Zieńkowski, *Psychologia dzieciństwa*, dz. cyt., s. 15-16.

⁷¹ Zob. tamże, s. 16.

⁷² Tamże, s. 19.

⁷³ Tamże.

ludzkiej, w której kluczowe znaczenie przypada zasadzie indywidualności. Zdaniem tego wybitnego psychologa i pedagoga rozwój ludzkiej osoby polega na stopniowym odkrywaniu w nim jej metafizycznej głębi. W tym właśnie upatrywał on zasadnicze zadanie jego systemu pedagogicznego. Sformułowane pryncypium indywidualności pozwala bowiem skoncentrować wysiłki pedagogiczne na centrum indywidualności dziecka oraz uniknąć zagrożeń ze strony skrajnego indywidualizmu i uniwersalizmu. Zieńkowski oczywiście przyznaje, że niektóre sformułowane przez niego wnioski antropologiczno-psychologiczne nie wynikają wprost z chrześcijańskiej antropologii. Jednocześnie jednak stwierdza, że rozważane przez niego zagadnienia antropologiczne, szczególnie w kontekście społecznym, nie były wcześniej przez nikogo analizowane⁷⁴. Swoje poglądy pedagogiczne w tym względzie Zieńkowski przedstawił w pracy pt. *Wychowanie społeczne – kierunki i założenia*⁷⁵, w której pisze: „Wychowanie społeczne winno stać się potężnym czynnikiem postępu wpływającym na rozwój społeczeństwa. Stanie się tak, jeśli wyeliminujemy ze swojego pedagogicznego oddziaływania na dzieci to niezmiernie indywidualistyczne rozumienie życia, które jest obecnie powszechnie panującym. Człowiek nigdy nie może być zrozumiany poza jego relacjami społecznymi, poza środowiskiem społecznym. Jednakże oddziaływanie pedagogiczne nie powiedzie się, jeżeli będzie ono interpretowało dziecko jak zamkniętą indywidualność”⁷⁶. Z powyższego fragmentu wynika, że Zieńkowski docenił i dokonał głębokiej analizy oddziaływania różnorodnych czynników społecznych na osobowość dziecka. Twierdził, że socjalizacja osobowości dokonuje się przede wszystkim w rodzinie, a następnie wiodącą rolę pod tym względem przejmują instytucje edukacyjne, takie jak przedszkole i szkoła. Jeżeli szkoła jest dla dziecka pierwszym po rodzinie środowiskiem socjalizacji, a więc w tym łańcuchu brakuje przedszkola, wówczas na nią spada obowiązek zaspokojenia podstawowych potrzeb dziecka w tym zakresie oraz stworzenie warunków do budowania i rozwoju relacji poza środowiskiem szkoły⁷⁷. Może to odbywać się poprzez zaangażowanie w prace samorządu szkolnego i w działalność organizacji działających na terenie szkoły, a także w inne formy aktywności, jak uczestnictwo w różnych przedsięwzięciach organizowanych przez szkolną bibliotekę, uczestnictwo w imprezach i wycieczkach szkolnych.

⁷⁴ Zob. В. В. Зеньковский, *Принципы православной антропологии*, w: Русское Зарубежье в год тысячелетия крещения Руси. Сборник – альманах богословских, искусствоведческих, художественных очерков, s. 138.

⁷⁵ Zob. В. В. Зеньковский, *Социальное воспитание, его задачи и пути*, Москва 1918.

⁷⁶ Tamże, s. 20.

⁷⁷ Tamże, s. 79.

Z pozaszkolnych form aktywności rozwijających kompetencje społeczne dzieci Zieńkowski wymienia uczestnictwo w klubach dziecięcych, wyjazdy na kolonie i obozy letnie, pomoc w pracach społecznych, dostrzegając znaczenie takiej aktywności w kształtowaniu ideałów miłości bliźniego, solidarności i współpracy międzyludzkiej. Zdecydowanie sprzeciwia się ponadto upolitycznieniu szkoły, a więc obecności w niej jakichkolwiek „elementów partyjności”. Stwierdza on: „Złą przysługę oddaje dzieciom ten pedagog, który podsuwa ich kształtującemu się umysłowi kwestię rozbieżności politycznych”⁷⁸.

Bez wątpienia kijowski okres życia Wasilija Zieńkowskiego to czas, w którym krystalizowały się jego zainteresowania naukowo-badawcze jako psychologa i pedagoga orientującego się na humanistyczne, ogólnoludzkie wartości i stosunki, zdecydowanego przeciwnika szkolnej przemocy i formalizmu, wąskiego nacjonalizmu, klasowego podejścia i partyjności w wykształceniu. Jego podejście było optymistyczne, naznaczone wiarą w przyszłość Rosji, a później, w okresie emigracyjnym, nadzieją na powrót do ojczyzny. W przededniu wybuchu rewolucji październikowej niespełna czterdziestoletni Zieńkowski w znacznym stopniu określił już zatem swoje zainteresowania naukowe decydując się ostatecznie na rozwijanie swych idei psychologiczno-pedagogicznych, osadzając je na fundamencie antropologii wschodniochrześcijańskiej. Zorientowany na wartości religijno-humanistyczne był zdecydowanym przeciwnikiem stosowania w procesie wychowania i edukacji przemocy i formalizmu. Radykalnie sprzeciwiał się wąskiemu empirycznemu pojmowaniu indywidualności. Występował przeciw nacjonalizmowi i ideologii marksistowskiej oraz ideologizacji partyjnej w wychowaniu i edukacji. Chociaż nie interesował się polityką, to jednak wskutek wydarzeń, które zaistniały w Rosji i Ukrainie po 1917 roku poczucie obowiązku nie pozwoliło mu trwać w politycznej bezczynności. W maju 1918 roku Zieńkowski przyjął więc tekę ministra ds. wyznań w rządzie generała (ros. *земман*) Pawła Skoropadskiego (1873-1945). Swój urząd sprawował jedynie przez pół roku. Po upadku gabinetu, w grudniu 1918 roku, w obliczu zagrożenia inwazją Armii Czerwonej, Zieńkowski opuścił Ukrainę i udał się na emigrację, z której już nie powrócił. Warto jednak zaznaczyć, że udając się na emigrację nie był on w Europie postacią zupełnie nieznaną, szczególnie w akademickich kręgach naukowo-badawczych zajmujących się zagadnieniami pedagogiki i psychologii pedagogicznej. Talent i dorobek badawczy predestynował go zatem do kontynuowania badań i dalszego rozwoju oryginalnej koncepcji

⁷⁸ Tamże, s. 80.

pedagogicznej, której zręby powstały w kijowskim okresie jego życia, a zwłaszcza w ostatnich sześciu latach poprzedzających wybuch I wojny światowej, gdy wraz z innymi zakładał Kijowskie Towarzystwo Fröbelowskie. Bez wątpienia okres kijowski w życiu Wasilija Zieńkowskiego można określić mianem czasu narodzin jego systemu pedagogicznego. Intuicjom antropologiczno-psychologicznym, które wówczas zrodziły się w jego umyśle, a także metodologii, którą przyjął w swoich badaniach pedagogicznych, pozostał wierny do końca życia.

Koncepcja pedagogiczna stworzona przez Wasilija Zieńkowskiego bez wątpienia należy do bardziej oryginalnych osiągnięć rosyjskiej myśli pedagogicznej początku XX wieku. Jego dorobek naukowo-badawczy nie jest znany szerokiemu gronu specjalistów. Należy jednak zaznaczyć, że zainteresowanie jego refleksją psychologiczno-pedagogiczną stale wzrasta. Powstaje coraz więcej opracowań, w których jego system pedagogiczny jest doceniany oraz uznawany za inspirujący. Wprawdzie są to najczęściej opracowania rosyjskojęzyczne, lecz nie brak również pozycji zachodnio-europejskich, które coraz bardziej zwracają się w kierunku rosyjskiej myśli pedagogicznej. To, co zwraca uwagę w jego koncepcji to sposób połączenia psychologii i pedagogiki oraz zastosowany przez niego oryginalny aparat metodologiczny. Za niezmiernie istotne należy również uznać afirmację chrześcijańskiej antropologii i aksjologii, na których zbudował swój system. Zresztą znaczenie, jakie Zieńkowski przywiązywał do wychowania w duchu Ewangelii i tradycyjnych chrześcijańskich wartości, stanowi fundament wszystkich, bardziej lub mniej znanych chrześcijańskich koncepcji pedagogicznych. Docenienie duszy i wrażliwości dziecka, prowadzenie go do odkrywania własnego człowieczeństwa i związanej z nim przyrodzonej godności jako cechy charakterystyczne zaproponowanego przez niego procesu wychowania i edukacji dzieci mogą być inspiracją dla wielu współczesnych koncepcji edukacyjnych, które pomijają znaczenie dyscypliny duchowej w procesie wychowania. Bardzo istotne jest również to, że koncepcja pedagogiczna Zieńkowskiego jest po prostu skuteczna. Została bowiem zbudowana na wiedzy i doświadczeniu wielu pokoleń. Jej źródłem jest tradycja chrześcijańskiej, co do znaczenia i wartości której nie można mieć wątpiwości, iż stanowi ona podstawę tego, co jest najbardziej cenne w cywilizacji europejskiej. Jego koncepcja wspiera się również na osobistym doświadczeniu jej autora i autentycznie odzwierciedla niełatwą drogę jego życiowych doświadczeń. Chodzi tutaj nie tylko o jego formację intelektualną i duchową, wypełnioną poszukiwaniami filozoficzno-pedagogicznymi i religijnymi. Zieńkowski był świadkiem tragicznego upadku imperium carów, przeszedł piekło rewolucji bolszewickiej 1917 roku oraz

upadek młodego państwa ukraińskiego. Zetknął się z systemem, który był zaprzeczeniem wszystkiego, w co wierzył i czego nauczał. Został zmuszony do opuszczenia ziemi ojczystej, do której już nigdy nie powrócił. Miał okazję obserwować spustoszenie, jakie wniosły w ludzkie umysły i serca ideologie materialistyczno-naturalistyczne i empiryczno-behawiorystyczne, których rezultatem był z jednej strony sowiecki komunizm, zaś z drugiej niemiecki nazizm. Będąc na emigracji obserwował aktualne tendencje współczesnej psychologii i pedagogiki, które coraz rzadziej pojmowały człowieka jako psycho-fizyczno-duchowe *compositum* i widziały w nim głównie wytwórcę, konsumenta, klienta, element wielkiej maszyny społecznej. Jego koncepcja pedagogiczna to protest wobec tych redukcjonistycznych prądów deprecjonujących m człowieka jako osobę. Chociażby dlatego warto poświęcić jej więcej uwagi.

Bibliografia

Literatura rosyjskojęzyczna

- Сикорский, Иван Алексеевич, http://www.hrono.ru/biograf/bio_s/sikorski_ia.html z dn. 7. 02. 2015.
- Фребелевские курсы по дошкольному воспитанию детей, <http://www.famhist.ru/famhist/roj/0000b098.htm> z dn. 4. 03. 2015.
- Анишкова В. В., Вклад А. П. Нечаева в становление и развитие возрастной и педагогической психологии, Изд. Астраханского Государственного Педагогического Университета, Астрахань 2002.
- Белова А. В., Женское институтское образование в России, w: „Педагогика” 2002 nr 9, s. 76-83.
- Давыдов В. В. (гл. ред.), Российская педагогическая энциклопедия, t. 1, Научное издательство „Большая Российская энциклопедия”, Москва 1999.
- Зеньковский В. В., Дети и война. О влиянии войны на детскую психику, Санкт Петербург 1915.
- Зеньковский В. В., Задачи и пути социального воспитания, w: „Бюллетень Религиозно-Педагогической Работы с Православной Молодежью”, 1935 nr 1, s. 11-15.
- Зеньковский В. В., Идея религиозной науки, w: „Вестник Русского Христианского Движения” 1930 nr 8/9, s. 26-33.
- Зеньковский В. В., Из воспоминаний, w: „Вестник Русского Христианского Движения” 1983 nr 139.
- Зеньковский В. В., Из моей жизни: Воспоминания, *Дом Русского Зарубежья им. Александра Солженицына* – Изд. „Книжница”, Москва 2014.

- Зеньковский В. В., На пороге зрелости, YMCA-Press, Париж 1955.
- Зеньковский В. В., Новый труд по вопросу об ассоциации идей (А. Нечаев. Ассоциация сходства), в: „Вопросы Философии и Психологии” 1906 nr 17 (82), s. 92-126.
- Зеньковский В. В., Педагогика, Фонд „Христианская жизнь”, Клиффорд 2002.
- Зеньковский В. В. (ред.), Православие и культура, Изд. „Русская книга”, Берлин 1923.
- Зеньковский В. В., Православие и русская культура, в: Б. Вышеславцев, Н. Бердяев, Л. Карсавин, В. В. Зеньковский, С. Франк, Н. Лосский, Н. Арсеньев (Сб. ст.), Проблемы русского религиозного сознания, YMCA-Press, Берлин 1924, s. 212-285.
- Зеньковский В. В., Принцип индивидуальности в психологии и педагогике, в: „Вопросы Философии и Психологии” 1911 nr 108, s. 369-393; 110 (1911), s. 815-855.
- Зеньковский В. В., Принципы православной антропологии, в: Русское Зарубежье в год тысячелетия крещения Руси. Сборник – альманах богословских, искусствоведческих, художественных очерков, Изд. „Столица”, Москва 1991, s. 115-148.
- Зеньковский В. В., Проблема психической причинности, Изд. „Русский путь” – Дом Русского Зарубежья им. Александра Солженицына, Москва 2011.
- Зеньковский В. В., Проблема творчества (По поводу книги Н. А. Бердяева «Смысл творчества. Опыт оправдания человека»), в: „Христианская Мысль” 1916 nr 9, s. 124-148.
- Зеньковский В. В., Проблемы воспитания в свете христианской антропологии, YMCA-Press, Париж 1934.
- Зеньковский В. В., Русская педагогика в XX веке, YMCA-Press, Париж 1960.
- Зеньковский В. В., Социальное воспитание, его задачи и пути, Москва 1918.
- Латышина Д. И., Женское образование. История педагогики: Учебное пособие для студентов вузов, Москва 2003.
- Лев Михайлович Лопатин, http://www.hrono.info/biograf/bio_l/lopatin_lev.php z dn. 23. 02. 2015.
- Мехтиханова Н., История отечественной психологии конца XIX – начала XX веков: учебное пособие, Изд. „ФЛИНТА” – МПСИ, Москва 2010.
- Протопопов М. А., Виссарион Белинский: Его жизнь и литературная деятельность, Санкт Петербург 1894.

- Романов А. А., А. П. Нечаев: *У истоков экспериментальной педагогики*, Изд. „РОУ”, Москва 1996.
- Светлов П. Я., *Курс апологетического богословия*, Киев 1900.
- Филиппенко Н. Г., *Киевское Религиозно-философское общество (1908–1919. Очерк истории*, Изд. „Парапан”, Киев 2009.
- Челпанов Г. И., *Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе*, Москва 1912, http://www.odinblago.ru/mozg_i_du-sha/ z dn. 29. 12. 2014.
- Челпанов Г. И., *Сборник статей (Психология и школа)*, Москва 1912, <http://www.knigafund.ru/books/128443/read> z dn. 29. 12. 2014.
- Чувашев И. В., *Очерки по истории дошкольного воспитания в России (До Великой Октябрьской социалистической революции)*, ГУПИ МП РСФСР, Москва 1955.

Literatura polskojęzyczna i pozostała

- Brühlmeier A., *Kształcenie człowieka. 27 kamyczków jednej mozaiki. Impulsy do kształtowania modelu edukacji zgodnie z zasadami sformułowanymi przez Johanna Heinricha Pestalozziego*, przeł. M. Wojdak-Piątkowska, Wydawnictwo „Impuls”, Kraków 2011.
- Groos K., *Das Seelenleben des Kindes. Ausgewählte Vorlesungen*, Berlin 1908, w: <https://archive.org/details/dasseelenlebend08grooogooog> z dn. 2. 01. 2015.
- Groos K., *Die Spiele der Menschen*, Jena 1899, w: <https://archive.org/details/diespieledermens00groouoft> z dn. 2. 01, 2015.
- Hartman J. (red.), *Słownik filozofii*, Krakowskie Towarzystwo Naukowe, Kraków 2009.
- Herbart J. F., *Pedagogika ogólna wywiedziona z celu wychowania*, przeł. T. Stera, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2007
- Höfding H., *Psychologja w zarysie na podstawie doświadczenia*, przeł. A. Mahrburg, Nakład Henryka Lindenfelda, Warszawa 1911.
- Klejzik J., *Sergiusza Bułgakowa filozofia wszechjedności*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Zielona Góra 2011.
- Klimke F., *Teorya parallelizmu psychofizycznego*, Nakładem Redakcyi „przeglądu Powszechnego”, Kraków 1906.
- Kot J., *Historia wychowania*, t. 2, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1996.
- Ostrowski A., *Sołowjow. Teoretyczne podstawy filozofii wszechjedności*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2007.
- Pestalozzi H., *Jak Gertruda uczy swoje dzieci*, przeł. W. Osterloff, Warszawa 1909.

- Pestalozzi H., *Matka i dziecko*, przeł. Z. Myślakowski, „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1938.
- Pestalozzi J. H., *Łabędzi śpiew*, przeł. R. Wroczyński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich „Ossolineum”, Wrocław 1973.
- Pilch T. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, 2, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2012, 2003.
- Preyer W., *Die Seele des Kindes. Beobachtungen über die geistige Entwicklung des Menschen in den ersten Lebensjahr*, Th. Griebens Verlag (L. Fernau), Leipzig 1882.
- Przyłębski A., *Hermeneutyczna antropologia Wilhelma Diltheya*, w: „Analiza i Egzystencja” 2012 nr 19, s. 55-70.
- Riasanovsky N. V., Steinberg M. D., *Historia Rosji*, przeł. T. Tesznar, A. Bernaczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Rousseau J. J., *Emil czyli O wychowaniu*, przeł. E. Zieliński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich „Ossolineum”, Wrocław 1955.
- Sołowjow W., *Wykłady o Bogoczołowieczeństwie*, przeł. J. Dobieszewski, Wydawnictwo UW, Warszawa 2011.
- Sołowjow W., *Wykład 10*, w: *Wykłady o Bogoczołowieczeństwie*, przeł. H. Paprocki, http://www.liturgia.cerkiew.pl/texty.php?id=118&id_n=107 z dn. 11. 01. 2015.
- Stögbauer A., *Psychologia Wundta i jej geneza. Studium z dziejów psychologii eksperymentalnej*, Nakładem Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, Lwów 1914.
- Strelau J. (red.), *Psychologia: podręcznik akademicki. Podstawy psychologii*, t. 1, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 1999.
- Zienkowski W., *Psychologia dziecięctwa*, przeł. P. Macewicz, Książnica „Atlas”, Lwów 1929.
-

The Origins of the Pedagogical Concept of Vasiliy Zenkovskiy

Vasiliy Vasilevich Zenkovskiy (1881-1962) is one of the most prominent Russian educators of the 20th century and his pedagogical concept is undoubtedly one of the most original achievements of Russian pedagogical thought of the early 20th century. His research work in the field of pedagogy, however, is not known to the wider group of specialists. The reason for this is that Zenkovskiy is better known in general as a psychologist, philosopher and theologian. As a result, the ideas and pedagogical views that he proclaimed and conceived in a coherent system all the more deserve our interest and

research. This article meets some of the abovementioned needs. The research effort of the author in this article concentrates mainly on presenting the basic assumptions of Zenkovskiy's pedagogical concept and the inspirations behind them in the beginning stages of its formation. This also includes the so-called Kievan period of Zenkovskiy's life spanning from 1900 to 1919. This was certainly the time when he crystalized his research interests as a psychologist and educator, which were reflected in the pedagogical concept he created.